

Research Article

Social Preventive Measures of Islam to Protect the freedom of thought and Speech¹

Seyed Mohammad Mostafa Hosseini Kashani¹
Mohammad Ali Hajidehabadi²

*1. PhD. Student, Faculty Member of Law Department, Higher Education Complex of Humanities-Islamic, Al-Mustafa International University, Qom, Iran (Corresponding Author).
Svp1387@yahoo.com*

2. Associate Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law, Qom University, Qom, Iran. Dr_hajidehabadi@yahoo.com

Abstract

The purpose of the present study is to review some social preventive measures in the Islamic Republic of Iran to protect freedom of thought and speech based on the Islamic instructions. The method of study is descriptive analysis and the results showed that Islam has offered special social preventives measures to protect freedom of thought and speech as this subject has widely been taken into consideration in Islamic texts. Furthermore, Islam has also offered some other measures such as rationalism, poverty prevention, extension of free and critical thinking, spread of religious arguments, giving advice to the officials, and the protection of critics in order to decrease likely crimes in this field. Therefore, the above measures should be taken into account before any disciplinary or penal measure in order to protect freedom of thought and speech. It should be noted that the implementation of the preventive measures does not intend to omit penal and disciplinary measures, but rather they should also be definitely used as the last step for those who refuse preventive measures and just follow their own deviated way.

Keywords: Rationalism, Free Thinking, Social Prevention, Criticism, Freedom of Thought.

---

1. **Received:** 2020/05/29; **Accepted:** 2020/09/21

Copyright © the authors

تدابیر پیشگیری اجتماعی اسلام در صیانت از آزادی عقیده و اظهار آن^۱

سید محمد مصطفی حسینی کاشانی^۱

محمدعلی حاجی ده‌آبادی^۲

۱. دانشجوی دکتری، عضو هیات علمی گروه حقوق، مجتمع آموزش عالی علوم انسانی - اسلامی، جامعه المصطفی العالمیه،

قم، ایران (نویسنده مسئول)، Svp1387@yahoo.com

۲. دانشیار، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران. Dr_hajidehabadi@yahoo.com

چکیده

هدف پژوهش حاضر بررسی راهبردهای پیشگیری اجتماعی جمهوری اسلامی در صیانت از آزادی عقیده و اظهار آن براساس آموزه‌های اسلامی است. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی بوده و نتایج نشان داد، اسلام تدابیر ویژه‌ای برای پیشگیری اجتماعی در راستای صیانت از آزادی عقیده و اظهار آن ارائه کرده و پیشگیری اجتماعی از منظر وسیعی در متون اسلامی مورد توجه قرار گرفته است. همچنین اسلام تدابیری همچون تعقل‌گرایی، جلوگیری از فقر و احساس فقر، گسترش آزاداندیشی و نقادی و ترویج مباحثات دینی و نصیحت کارگزاران و مصونیت منتقدین جهت کاهش بزه‌کاری احتمالی در این حوزه را مطرح می‌کند که باید مورد نظر قرار گیرد و قبل از استفاده از اقدامات قهری و کیفری در راستای صیانت از آزادی عقیده و اظهار آن، از این تدابیر بهره برد و در جامعه پیاده‌سازی نمود و نباید غفلت کرد که سخن از تدابیر پیشگیرانه به منزله حذف اقدامات قهری و کیفری نیست و از مجازات به عنوان آخرین اقدام برای کسانی که به تدابیر پیشگیرانه بی‌توجهی کرده و راه انحرافی خود را طی می‌کنند، نمی‌توان تردید کرد.

واژه‌های کلیدی: تعقل‌گرایی، آزاداندیشی، پیشگیری اجتماعی، انتقاد، آزادی عقیده.

۱. پژوهش حاضر برگرفته از: رساله دکتری با عنوان: سیاست جنایی اسلام در صیانت از آزادی عقیده و اظهار آن،

دانشجو: سید محمد مصطفی حسینی کاشانی، استاد راهنما: محمدعلی حاجی ده‌آبادی، مجتمع آموزش عالی علوم

انسانی، جامعه المصطفی العالمیه، ارائه شده در سال ۱۳۹۹، است.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۳/۰۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۶/۳۱

۱. مقدمه

از جمله حقوق بسیار مهم که برای انسان توسط نهادهای حقوق بشری مد نظر قرار داده شده، آزادی عقیده و اظهار آن است. در ساختار دین اسلام نیز این آزادی مورد تایید قرار گرفته است. علی‌رغم تاکید فراوان بر این موضوع برداشت‌های یکسان و همسانی نسبت به ماهیت این حق و حدود و ثغور آن وجود ندارد. با این وجود در صورتی که این حق آزادی عقیده، همواره رعایت شود و اعتبار داشته باشد، زمینه‌های تکامل حیات فراهم می‌آید و روشن است که اعتبار و نگهداشت آنها در گرو پاسداری و صیانت از آنها است. پاسداشت و صیانت از این حق امری است که مورد مقبول تمامی نظام‌های حقوقی بوده و در اسلام نیز بر آن تاکید فراوان می‌شود. یکی از مولفه‌های جوامع متمدنی و مدرن و پیشرفته امروز را میزان ارزش و بهاء‌دهی به این موضوع مهم، برشمرده‌اند. با توجه به پیدایش انقلاب اسلامی، شبهات زیادی متوجه این مسئله شده است که اسلام علی‌الظاهر چندان به حق آزادی عقیده و اظهار آن توجه لازم را ندارد و بلکه بر عکس با توجه به قوانین و احکام شرعی همچون حکم اعدام برای مرتد و مجازات‌های شدید برای ترویج و نشر کتب ضاله و محدودیت‌هایی برای اهل ذمه و کفار و امثال ذالک این حق بسیار مهم و اساسی در اسلام نادیده گرفته شده است. اسلام نه تنها آن را نادیده نگرفته، بلکه برای صیانت از آن تدابیر پیشگیرانه و کیفری را در مد نظر قرار داده است. نباید غفلت کرد که سخن از اقدامات و سیاست‌های پیشگیرانه به منزله حذف اقدامات قهری و کیفری نیست و از کیفر به عنوان آخرین اقدام برای کسانی که به اقدامات و تدابیر پیشگیرانه بی‌توجهی کرده و راه انحرافی خود را طی می‌کنند، نمی‌توان تردید کرد و باید با پاسخ‌های کیفری نسبت به ریشه‌های فساد مقابله نمود، تا جایی که بعضی از نویسندگان مطرح در جرم‌شناسی یکی از پشتوانه‌های تدابیر و سیاست‌های پیشگیری را کیفر می‌دانند و عنوان می‌کنند پیشگیری بدون سرکوب وجود ندارد (گسن، ۱۳۷۰: ص ۱۳۷).

در این پژوهش تدابیر پیشگیری براساس آموزه‌های اسلامی در راستای صیانت از آزادی عقیده و اظهار آن عنوان می‌شود.

۲. مفاهیم بنیادین

با توجه به اینکه تبیین مفاهیم برای تبیین موضوعات و جلوگیری از برداشت‌های نادرست از اهمیت فراوانی برخوردار است، در این مقام به تعریف مفاهیم بنیادین این نوشتار می‌پردازیم:

۱-۲. آزادی عقیده

منظور از عقیده آن عقایدی است که از آزادی تفکر و اندیشه نشأت گرفته باشد، نه از روی تقلید و تبعیت کورکورانه. سرچشمه برخی اعتقادات تفکر و بسیاری دیگر ناشی از یک همبستگی و انعقادهای روحی و عاطفی است که نمی‌توان برای آن مبنای فکری قائل شد، مثل آنچه قرآن در باب تقلید نسل‌های بعد از نسل‌های پیشتر طرح می‌کند.

آزادی عقیده یعنی رفع مانع از فعالیت یک قوه فعال و پیشرو. آزادی عقیده‌ای که ناشی از تقلید و تبعیت محیط است، نه از تفکر آزاد، آزادی عقیده نیست (مطهری، ۱۳۹۰: ج ۲۰، ص ۶۰). عقیده به کرامت‌ها و ارزش‌های الهی که بر مبنای استدلال و برهان و مستند بر سنجش امور باشد، دارای قداست است. عقیده اصیل، دارای پایه‌ها و مبانی عقلانی و خردپذیر است و امری بی‌پایه نیست و نمی‌توان آن را با برانگیختن احساسات و عواطف پذیرفت (اسحاقی، ۱۳۸۲: ص ۲۹).

۲-۲. فضای تفکر

فضای تفکر عبارت است از تمام عوامل خارجی که انسان را احاطه کرده است و او را از آغاز رشد تا زمان مرگش تحت تأثیر قرار می‌دهد.

از جمله ویژگی‌های انسان، تأثیرپذیری از شرایط مختلف محیطی، اعم از شرایط زمانی، مکانی و اجتماعی است. درست است که بشر در انجام افعال خود با اراده و اختیار می‌باشد، ولیکن این بدین معنا نیست که ویژگی‌ها و خصلت‌های مادرزایی و ارثی را که بر نحوه تعامل او با دیگران تأثیر می‌گذارد را نادیده گرفت (حاجی‌ده‌آبادی، ۱۳۹۷: ص ۹۷). البته این ویژگی‌ها در بستر یک محیط با شرایط و اوضاع و احوال ناسالم به سمت رفتارهای ناهنجار سوق می‌یابد و ضابطه و قواعد و معیارهای آزادی عقیده و اظهار آن را نادیده می‌گیرد.

۲-۳. پیشگیری اجتماعی

پیشگیری اجتماعی در صیانت از آزادی عقیده و اظهار آن، شامل تدابیر و اقداماتی است که با هدف تاثیرگذاری بر محیط و سالم‌سازی شرایط محیطی پیرامون آدمی در راستای آزادی عقیده و اظهار آن، شکل می‌گیرد. همان‌طور که تیم هوپ پیشگیری اجتماعی را اقداماتی می‌داند که برای تغییر شرایط اجتماعی و نهادهای موثر بر وقوع احتمالی جرم، در جوامع محلی طراحی شده‌اند (سی و پی، ۱۳۹۴: ص ۲۸). در این نوع پیشگیری هدف اقداماتی هستند که اوضاع و احوال نامساعد فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی و زمینه‌ها و علل و عوامل محیطی و اجتماعی‌ای که منجر به شکل گرفتن جرائم می‌شود، به عبارتی منجر به مخدوش شدن آزادی‌ها می‌گردد را شناسایی کرده و آن را بهبود بخشد تا از حقوق مسلم و قطعی مردم صیانت کند و مردم را در مسیر رعایت قوانین و مقررات و رعایت حقوق مسلم انسان‌ها سوق دهد.

۳. مبانی و اصول پیشگیری اجتماعی در صیانت از آزادی عقیده و اظهار آن

مقصود از مبانی پیشگیری اجتماعی در صیانت از آزادی عقیده و اظهار آن، پایه‌هایی است که تدابیر پیشگیری بر آن بنا نهاده شده، به گونه‌ای که اگر خللی در آن ایجاد شود، موجب تزلزل و اضطراب در آن خواهد گردید. در این مبحث به مبانی تدابیر پیشگیری اجتماعی در صیانت از آزادی عقیده و اظهار آن خواهیم پرداخت.

۳-۱. سالم‌سازی فضای تفکر

از آنجایی که رفتار افراد تابع اوضاع و احوال، شرایط و محیط پیرامونی آنها است (حاجی ده‌آبادی، ۱۳۹۷: ص ۹۷)، یکی از مبانی و اصول تدابیر پیشگیری اجتماعی، سالم‌سازی اوضاع و احوال و فضای اندیشه و تفکر و جلوگیری از مکدر شدن و ناامن شدن آن و ختنی کردن تنش‌ها و تشنج‌ها برای صیانت از آزادی در پذیرش عقیده‌های اصیل و ارزشی و مشروع و اظهار آنها است، به گونه‌ای که بتوان حق را از باطل تشخیص داد. رفتار انسان‌ها تابع فضاهایی است که در آن زندگی می‌کنند و مسائلی است که در پیرامون خود می‌بینند. دین مبین اسلام انسان‌ها را در کنار توجه به آزادی فکر، اندیشه، عقیده و حریت، به راه‌های ثمربخش و درست اندیشیدن نیز توصیه می‌کند تا در مسیر درست و شایسته بیان‌دیشند و استعداد فطری خود را ضایع نکنند. از

طرفی خود را موظف می‌داند تا راه‌های انتخاب بهتر و برتر را معرفی کند و فضای مناسب برای درست اندیشیدن را تبیین نماید. بر این اساس، برای زدودن پاره‌ای از حالات و رفتارهای نامطلوب و نیز برای ایجاد حالات و رفتارهای مطلوب در انسان باید به سالم‌سازی جامعه و محیط از انحرافات و آلودگی‌های اخلاقی پرداخت (مردانی نوکنده، ۱۳۹۴: ص ۸۱).

۲-۳. رعایت حق

حق از مقدس‌ترین واژه‌هایی است که در اسلام به عنوان معیار برای ارزش قرار گرفته است و از نظر اسلام هیچ چیز نباید مانع از حق‌جویی و حق‌گویی و حق‌پذیری انسان شود. ارزش هر چیز به اندازه نزدیکی آن به حق است و بر همین اساس خداوند کسی که حق را پایمال کند و یا نادیده بگیرد و تکذیب کند، ظالم توصیف کرده است و می‌فرماید چه کسی را می‌توان ظالم‌تر از تکذیب‌کننده خداوند و تکذیب‌کننده حق برشمرد (عنکبوت، ۶۸). حق گمشده مومن است، حتی اگر از دهان منافق بیرون بیاید. حق‌خواهی و تواضع در برابر آن از نشانه‌های ایمان می‌باشد. حتی تصریح شده است که شخصیت اشخاص به حق سنجیده می‌شود (صفا تاج، ۱۳۸۳: ص ۱۳۶). رعایت حق و حق‌جویی نقش مهم و اصلی را باید در اقدامات و تدابیر پیشگیرانه اجتماعی در صیانت از آزادی عقیده و اظهار آن داشته باشد و اگر این اصل رعایت شود، تدابیر در نظر گرفته شده باعث خواهد شد همه انسان‌ها و جوامع در مسیر رشد و تکامل و توسعه فرهنگی، سیاسی و اجتماعی و... قرار گیرند، در غیر این صورت تدابیری که برخلاف حق و معیارهای واقعی و حق‌جویی استوار باشد، به سرانجام نخواهد رسید و حتی آفت‌هایی همچون کینه‌توزی‌ها و حسدها گرفته تا گرفتار شدن به سخن‌های ناروا، عیب‌جویی، نفاق و دورویی و... را به همراه خواهد داشت.

۳-۳. حفظ کرامت انسانی

یکی از مبانی در تدابیر پیشگیرانه اجتماعی در این حوزه توجه به کرامت انسانی انسان‌ها است. کرامت انسانی در تعالیم اسلام مورد توجه اکید قرار گرفته و براساس ادله قرآنی و روایی ارزش انسان بسیار عظیم است و تنها اوست که سروری تمامی مخلوقات در زمین و آسمان برایش مطرح می‌باشد. در قرآن کریم به مقام خلیفه‌اللهی و شایسته‌تکریم و تعظیم بودن انسان بواسطه دمیده شدن روح خداوند در وجود او تصریح شده است و حتی کرامت و سجده فرشتگان را از آن همه

فرزندان آدم می‌داند (اسراء، ۷۰). از آنجا که قید مومن و حتی مسلمان در آیه وجود ندارد، این کرامت شامل تمامی انسان‌ها است. همه موجوداتی که روح خداوند در آنها دمیده شده، مسجود ملائک قرار گرفته‌اند (حجر، ۲۹). از نگاه آموزه‌های اسلامی همه انسان‌ها دارای کرامت ذاتی هستند و هیچ‌گاه سرنوشت گروه یا فردی به طور مطلق، سقوط در عرصه گمراهی و بزهکاری تعیین نشده و همواره راه بازگشت به انسانیت و کرامت به روی افراد باز است (هود، ۹۰، ۶۱، ۵۲، ۳؛ نور، ۳۱؛ تحریم، ۸).

براساس فرمایش امیرالمومنین (ع) که به مالک اشتر توصیه می‌کند که مردم هرچند دارای لغزش و گناه باشند، حتی اگر مسلمان هم نیستند، دارای شرافت و کرامت انسانی هستند و حاکمیت جامعه اسلامی نباید حقوق آنان را نادیده بگیرد. واکنش علیه تخلفات و نقض قوانین از طرف عامه مردم با این مبنا پی‌ریزی می‌شود که «... آنان دو گروه‌اند، یا برادران دینی تو هستند یا در خلقت و انسانیت با تو یکسانند» (ابن ابی الحدید، ۱۳۷۸ق: ج ۱۷، ص ۳۳). امام برادری در دین را با انسانیت برابر دانسته و هیچ رجحانی برای صرف عقیده از نظر حقوق قائل نشده است. در تدابیر پیشگیرانه اجتماعی در جهت صیانت از آزادی عقیده و اظهار آن، باید کرامت انسان‌ها به ویژه کرامت ذاتی ایشان که مستلزم حقوق اساسی و فطری بوده و مشترک بین همه انسان‌ها است، مورد توجه قرار گیرد. صرف تفاوت عقاید نباید افراد را از حقوق مسلم خود دور سازد. همین کرامت انسان‌ها است که حاکمیت را ملزم می‌کند تا مقام و منزلت‌شان شناخته و رعایت شود. چنانکه پیامبر (ص) بر این امر تاکید می‌کند (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۷۵، ص ۳۵۶؛ ابن شعبه حرانی، ۱۳۸۴ق: ص ۲۶).

۳-۴. اصلاحات تدریجی

اساساً هیچ حرکت اصلاحی و تربیتی جز در بستری مناسب و با روندی تدریجی، و جز با رعایت توانایی‌ها و قدرت افراد به سامان نمی‌رسد. اقدامات و تدابیر پیشگیرانه، اصلاح تدریجی را باید در خود مد نظر داشته باشد، این امر از آیات قرآن به خوبی قابل استنباط است. به عنوان نمونه در این باره می‌توان به داستان حضرت یونس (ع) اشاره کرد که او برای یکی ترک اولی که کم طاقتی در راه اصلاح و تربیت قوم و در برابر عدم ایمان مردمان جامعه خود بود و تبلیغات و سخنانش (تدابیر و اقدامات پیشگیرانه اجتماعی‌اش) در آن جماعت اثر نمی‌کرد و ارشادهایش در

دل آنها مؤثر نمی‌افتاد، خشمگین شد و پس از آنکه قوم خود را نفرین نمود و تقاضای عذاب الهی برایشان کرد، آنها را ترک کرد. خداوند او را به دلیل این کم‌طاقتی به «بنده‌ای فراری» تشبیه می‌کند و می‌فرماید: به خاطر بیاور زمانی را که به سوی کشتی پر (از جمعیت و بار) فرار کرد (صافات، ۱۴۰).

خداوند با ذکر این داستان به تمام مصلحان می‌آموزد که در راه تربیت و اصلاح نفوس، هیچ‌گاه نباید یأس و نومیدی به خود راه داد. در ضرورت اصل تدریج در امر پیشگیرهای اجتماعی می‌توان به ماجرای قوم بنی‌اسرائیل و سرگردانی آنها در بیابان نیز اشاره کرد (مانده، ۲۶). لذا، امر تدرّج در امور و اقدامات پیشگیرانه از اصول آن به شمار می‌رود که باید مورد اهتمام قرار گیرد.

۴. تدابیر پیشگیری اجتماعی اسلام در صیانت از آزادی عقیده و اظهار آن

براساس آموزه‌های اسلامی تدابیر پیشگیرانه ذیل را می‌توان در راستای صیانت از آزادی عقیده و اظهار آن، بیان کرد.

۴-۱. اهتمام به تفکر و تعقل در جامعه

قرآن کریم آن‌قدر به طور ویژه بر تعقل تاکید نموده، تا آنجایی که بر ترک تعقل ملامت کرده (یس، ۶۲) و آن را علت پلیدی برشمرده است (یونس، ۱۰۰).

رهنمون کردن جامعه به تفکر و تعقل و اهتمام ویژه به آن می‌تواند یکی از اقداماتی باشد که از آزادی عقیده اصیل و ارزشی برخاسته از تحقیق، صیانت کند. استوارسازی بنیادهای عقیدتی نباید محدودیتی در فضای اندیشه و تدبّر و تعقل به وجود بیاورد، زیرا هر حصری که گستره تعقل را محدود نماید، به عقیده و ایمان فردی که آن را می‌جوید، خلل و آسیب می‌رساند. از این‌رو است که اسلام از تعبد و تقلید در اصول دین نهی و به تفکر مستقل و آزاد رهنمون می‌نماید و علمای نام‌آور شیعه نیز تقلید در خصوص معرفت و ایمان دینی را بی‌اعتبار دانسته و لزوم معرفت براساس استدلال را تبیین نموده‌اند (طوسی، ۱۴۱۷ق: ج ۲، ص ۷۳۰). اسلام درباره اصول عقاید، که وظیفه هر فرد، تحصیل عقیده صحیح درباره آنها است، تقلید و تعبد را کافی نمی‌داند، بلکه لازم می‌داند که فرد مستقل و آزادانه، صحت آن عقاید را به دست آورد (مطهری، ۱۳۹۰: ج ۲، ص ۶۴). خداوند به همگان هشدار داده است که پذیرش عقیده‌ای که دلیلی بر آن ندارید، ممنوع است و مشرکان به

این دلیل در روز قیامت مؤأخذه می‌شوند (مومنون، ۱۱۷).

متولیان دین در روایاتی که از ایشان نقل شده است بر حجیت عقل به عنوان وسیله‌ای برای یافتن حقیقت و بر توانایی آن تاکید و صحه گذاشته‌اند (کلینی، ۱۴۰۷ق: ج ۱، ص ۲۵؛ ابن شعبه حرانی، ۱۳۸۴ق: ص ۴۲۲).

۴-۲. ترویج گفتگو و مباحثات دینی

گفتگو و مذاکره مورد توجه اسلام است، به طوری که بعضی گفته‌اند در اهمیت و جایگاه گفتگو همین بس که در قرآن کریم واژه «گفتگو» با همه مشتقاتش بعد از کلمه «الله» رتبه اول را دارد (موحدی ساوجی، ۱۳۹۷: ص ۲۷۸). در راستای پیشگیری اجتماعی برای صیانت از آزادی عقیده و اظهار آن، گفتگو و مباحثات دینی باید در جامعه اسلامی ترویج شود. امیرالمومنین (ع) می‌فرماید: «برخی از نظرات را به برخی دیگر بنماید تا دیدگاه درست حاصل شود» (لیثی واسطی، ۱۳۷۶: ص ۹؛ آمدی، ۱۴۱۰ق: ج ۲، ص ۱۵۸). شاید مراد امام این است که دیدگاه‌ها را بیان و نقد و بررسی کنید تا به حقیقت دست یابید. قرآن کریم در آیات متعدد به جدال احسن و گزینش بهترین، تشویق و ترغیب کرده و آن را شیوه برخورد با مخالفان و منکران رسالت پیامبر (ص) شمرده است (نحل، ۱۲۵؛ عنکبوت، ۴۶).

تعبیر به «احسن» تعبیر جامعی است که تمام روش‌های صحیح و مناسب مناظره و مباحثه دینی و غیردینی را شامل می‌شود، چه در الفاظ و محتوای سخن و چه در آهنگ گفتار و حرکات دیگر. منظور از «حکمت» حجتی است که حق را مشخص کند، بدون هیچ شک و شبهه و ابهامی، و «موعظه» بیانی است که نفس شنونده را نرم، و قلبش را به رقت درآورد و «جدال» دلیلی است که صرفاً برای منصرف نمودن دشمن از آنچه که بر سر آن نزاع می‌کند، به کار می‌رود، بدون اینکه خاصیت روشنگری حق را داشته باشد. علامه طباطبایی می‌فرماید: «این سه طریقی که خدای تعالی برای دعوت بیان کرده، با همان سه طریق منطقی، یعنی «برهان»، «خطابه» و «جدل» منطبق می‌شود» (علامه طباطبایی، ۱۳۷۴: ج ۱۲، ص ۵۳۴). در هر صورت اصل مذاکره و مباحثه مورد تاکید و شکل آن نیز مورد اهتمام اسلام است.

بدون تردید، ترغیب و تشویق به مذاکره و گفتگو و گزینش بهترین سخن در صورتی ارزشمند

و بامعنا و قابل درک است که به افراد جامعه فرصت اظهار عقیده و نظر مخالف را بدهیم و باب گفتگو و مذاکره و مباحثات دینی را باز کنیم (کیخا، کثیری ماهوری، ۱۳۹۹: ص ۵۵-۷۰).

علامه طباطبائی در رأی تفسیری خود پیرامون این آیه می‌گوید: اگر کسی می‌خواهد حقیقت را درک کند، نباید «هیچ سخنی» را صرفاً به دلیل ناسازگاری با تمایلات و گرایش‌هایش، رد کند، بلکه باید به تأمل در همه گفته‌ها پردازد تا «شاید»، حقی در آن‌ها بیابد. برگزاری جلسات و مناظره‌های علمی در زمان امامان معصوم گواه بر همین مطلب است و نباید از اظهار نظر مخالف و حتی منحرفین و غیر خداپرستان ترسید. به تعبیر استاد مطهری اگر مادیین و غیر خداپرستان افکاری داشته‌اند و استدلال‌هایی کرده‌اند، همان است که در کتب مذهبی آمده و بر زبان ائمه (ع) جاری شده و بدین وسیله به ثبت رسیده است (مطهری، ۱۳۶۴: ص ۹۶، ۱۳۲).

وجود افراد شکاک و افرادی که علیه دین شبه‌پراکنی می‌کنند، وقتی خطرناک است که حامیان دین آن قدر مرده و بی‌روح باشند که در مقام جواب برنمایند و عکس‌العمل نشان ندهند (مطهری، ۱۳۹۰: ج ۲۴، ص ۴۰۰-۴۰۱).

اصل گفتگو، مذاکره و مباحثات دینی مورد اهتمام اسلام است و بایستی از طریق مردم و حاکمیت اسلامی، آن را ترویج و به عنوان یک فرهنگ درآورد. اما همچنان که به آن اشاره شد، نباید از این نکته غفلت کرد که در مباحثات و مذاکرات، ستیزه‌جویی را باید کنار گذاشت و به دنبال حقیقت‌جویی گام برداشت، چرا که اگر در گفتگوها بر نظر خویش متعصبانه عمل کنیم، نه تنها به حقیقت و راه کمال رهنمون نخواهیم شد، بلکه مباحث در موضوعات مختلف سیاسی، اعتقادی، فرهنگی، اقتصادی و... از اعتدال خارج شده و به مراء کشیده خواهد شد که در اسلام از آن اکیداً نهی شده است.

۳-۴. گسترش آزاداندیشی و اهتمام به مصونیت منتقدین

یکی از تدابیر موثر پیشگیری اجتماعی از بروز جرائم مربوط به آزادی عقیده و اظهار عقیده و در نتیجه صیانت از آن گسترش آزاداندیشی و نقادی و اهتمام به مصونیت منتقدین است. آزاداندیشی و عدم تقلید کورکورانه در امتداد ترویج تفکر و تعقل ایجاد می‌شود و باید آن نیز ترویج و گسترش یابد و منظور رها کردن تعقل و تفکر از هرگونه بند و قید بی‌جا است. چنانکه

خداوند در قرآن نیز بر این امر اشاره می‌کند (بقره، ۱۷۰). لذا، کسی حق ندارد بدون استدلال و دلیل قاطع سخن و مطلبی را از دیگری بپذیرد.

انتقاد، یکی از مظاهر مهم آزاداندیشی و اظهار عقاید است که اسلام بر این امر مهم بسیار سفارش و آن را به عنوان حق و تکلیف بر مردم برشمرده است. نقد و انتقاد در لغت فارسی به معنای ارزیابی، بررسی، شناسایی کردن و... و عیب‌ها را نمایاندن و پنهان‌ها را آشکار کردن است (معلوف، ۱۳۸۶: ج ۲، ص ۱۹۹؛ دهخدا، ۱۳۷۲: ج ۲، ص ۲۹۶۵؛ جوهری، ۱۴۰۷: ج ۲، ص ۵۴۴؛ ابن فارس، بی تا: ج ۵، ص ۴۶۷).

نقد و انتقاد در آموزه‌های اسلامی در قالب واژه‌هایی همچون نصیحت، تذکر، موعظه، دعوت به خیر، توأسی به حق، اتباع احسن و استماع قول و در نهایت امر به معروف و نهی از منکر تبیین شده است. آیات و روایات فراوانی در این باب وارد شده که اهمیت موضوع را نشان می‌دهد. این اقدام موثر آنچنان مورد تاکید اولیای دین قرار داشته که حتی در زمان پیامبر (ص) و امیرالمومنین (ع)، یک وزارتخانه با عنوان (حسبه) وجود داشته که وظیفه اصلی آن امر به معروف و نهی از منکر بوده است (موحدی ساوجی، ۱۳۹۸: ص ۱۵۶). برخی از موارد پیامبر اکرم (ص) یا امیرالمومنین (ع) شخصاً این مسئولیت را بر عهده می‌گرفتند (حر عاملی، ۱۴۱۶: ج ۱۷، ص ۱۵۷). براساس آیات و روایات بی‌شمار در باب امر به معروف و نهی از منکر فقها آن را واجب شمرده‌اند، اگرچه عده‌ای آن را عینی (طوسی، ۱۴۱۲: ص ۲۹۹) و تعدادی آن را کفایی (نجفی، بی تا: ج ۲۱، ص ۳۵۹) دانسته‌اند.

حاکمیت اسلامی با گسترش این فریضه و امر به خوبی‌ها و نهی از بدی‌ها و نهادینه کردن آن در جامعه اسلامی و آحاد جامعه، مسئول پاسداری از حقوق و ارزش‌های فطری و طبیعی از جمله آزادی عقیده و اظهار آن خواهند بود و به هیچ عنوان این امر منافاتی با آزادی ندارد، بلکه دفاع از آزادی و حقوق اجتماعی و اصلاح جامع است. همچنان‌که علامه طباطبایی نیز این مهم را تایید و نسبت به آن تاکید می‌کند (علامه طباطبایی، ۱۳۷۴: ج ۱۰، ص ۵۵۰).

یکی از مواردی که باید نسبت به گسترش آن، در قالب امر به معروف و نهی از منکر و نقد و انتقاد اقدام سازنده صورت گیرد و یکی از مظاهر آزاداندیشی یعنی نصیحت به مسئولین و کارگزاران حکومتی است. عموم مسلمانان در جامعه اسلامی حال بر فرض حق و یا بر فرض

تکلیف و یا هر دو، باید امور مسئولان و کارگزاران خود را رصد کنند و از باب خیرخواهی و جلوگیری از لغزش‌ها آنها را به کار نیک فراخوانند. امیرالمومنین (ع) در باب حقوق خود از مردم بعد از وفادار بودن مردم می‌فرماید: «در حضور و غیبت، ناصح من باشید» (نهج البلاغه، خطبه ۳۴). در لغت کلمه‌ای که برای نصیحت شونده اراده خوبی بشود، نصیحت تعریف شده است (ابن منظور، ۱۴۰۵ق: ج ۲، ص ۶۱۶) و به عبارت دیگر «نصیحت ابزار گفتار یا رفتاری است که خیر و صلاح نصیحت شونده در آن است» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ص ۸۰۸).

گسترش و ترویج نصیحت به کارگزاران و انتقاد سازنده از ایشان می‌تواند مانعی بزرگ در ارتکاب جرائم این حوزه گردد و قطعاً از آزادی عقیده و اظهار عقیده در جامعه صیانت می‌کند. البته توجه به این نکته نیز ضروری است که علاوه بر ترویج این فرهنگ اسلامی در جامعه اسلامی باید حق مصونیت ایشان نیز از تعرضات حفظ شود و اگرچه این مصونیت از تعرض خاص منتقدان نیست، ولیکن در خصوص ایشان مضاعف است، چرا که به هر حال انتقاد از حاکمان و مسئولان و کارگزاران، منتقدین را بیشتر در معرض تعرض هواداران حاکمیت و یا مسئولان فاسد قرار می‌دهد و باید جان، مال و آبرو و... مصون از تعرض بوده و برای این نیز حاکمیت تدبیری باید داشته باشد.

۴-۴. فقرزدایی و جلوگیری از احساس فقر

در آموزه‌های اسلامی و در متون دینی به صراحت از رابطه فقر و تنگدستی و بی‌دینی و بی‌اعتقادی سخن به میان آمده است. واضح است که فقر و تنگدستی قوه تعقل و تفکر را می‌گیرد. آزادی انسان را در اندیشه زائل می‌کند و عقاید او براساس تفکر و اندیشه نیست و در نهایت انسان را از اعتدال خارج و اخلاقش را فاسد می‌کند. چنانکه امیرالمومنین (ع) می‌فرماید: «تنگدستی، اخلاق را فاسد می‌کند» (آمدی، ۱۴۰۷ق: ج ۲، ص ۳۶۵) و این خروج از اعتدال و فساد در اخلاق یعنی خشونت و خشونت منجر به تعرض به خود و آزادی‌های مشروع دیگران در مقوله آزادی عقیده و اظهار عقیده می‌شود و با توهین‌ها و افتراها همراه شده و «هر کس روزی خود (و خانواده‌اش) را نداشته باشد، لغزش‌هایش فزون می‌گردد (حرعاملی، ۱۴۱۶ق: ص ۱۳-۱۴) و شاید او را تا حد کفر بکشاند. بر حاکمیت اسلامی است که فقرزدایی کند و نسبت به تامین معیشت

ناتوانان و بیچارگان همت گمارد و این اقدامی است که می‌تواند از بسیاری از کج‌روی‌ها و پدیده‌های مجرمانه در همه حوزه‌ها به ویژه در حوزه آزادی عقیده و اظهار آن جلوگیری کند. شاید به همین دلیل پیامبر اکرم(ص) از جمله وظایف حاکمان را پرهیز از فقیرسازی جامعه می‌داند و می‌فرماید: «کسانی که پس از من حکومت اسلامی تشکیل می‌دهند، مردمان را دچار فقر و فاقه نکنند تا از حکومت دینی و مدیریت اقتصادی آن ناامید نگردند و به سوی کفر و بی‌اعتقادی سوق داده نشوند» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ج ۲، ص ۳۶۵). تاکید امیرالمومنین(ع) به مالک در خصوص حقوق اقشار ضعیف، نیازمندان و مساکین نیز همین است (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳). در این راستا حاکمیت موظف است تا نسبت به تامین معاش مردم و فراهم کردن امکانات رفاهی و عمرانی، از بیت‌المال اقدام نماید و فرهنگ انفاق را در جامعه نیز گسترش دهد و جامعه را همان‌گونه که امیرالمومنین(ع) شهر کوفه را در زمان حکومت خود توصیف می‌فرماید: «امروز در شهر کوفه همه در رفاه زندگی می‌کنند، پایین‌ترین افراد نان گندم می‌خورند، خانه دارند و آب آشامیدنی خوب می‌آشامند» (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۴۰، ص ۳۲۷).

علاوه بر فقرزدایی که به عنوان یکی از راهبردها در پیشگیری جرائم نقش موثری دارد، حاکمیت اسلامی باید وضعیت روانی جامعه را نیز بهبود دهد تا کسانی که در فقر و فلاکت زندگی می‌کنند احساس تحقیر، ناتوانی و درماندگی نکنند. علت اینکه امامان معصوم با فقرا و بیچارگان همنشینی می‌کردند و بر سفره غذای آنها می‌نشستند و آنها را بر سفره خود دعوت می‌کردند، جلوگیری از احساس فقر و بهبود وضعیت روانی باشد، چرا که احساس فقر نیز همچون فقر در بزهکاری موثر است و به همین علت بعضی از متمولین که احساس ندراری و فقر می‌کنند، مرتکب جرم می‌شوند (حاجی ده‌آبادی، ۱۳۹۷: ص ۱۱۴).

۵. نتیجه‌گیری

اسلام تدابیر ویژه‌ای برای پیشگیری اجتماعی در راستای صیانت از آزادی عقیده و اظهار آن ارائه کرده و پیشگیری اجتماعی از منظر وسیعی در متون اسلامی مورد توجه قرار گرفته است و یکی از ارکان پیشگیری اجتماعی در نظام حاکمیت اسلامی، حقوق و وظایف حاکمیت در قبال جامعه می‌باشد. همچنین اسلام تدابیری همچون ترویج تعقل‌گرایی، جلوگیری از فقر و احساس

فقر، گسترش آزاداندیشی و نقادی و ترویج مباحثات دینی و نصیحت کارگزاران و مصونیت منتقدین جهت کاهش دادن بزه‌کاری احتمالی در این حوزه را مطرح می‌کند که باید مورد نظر قرار گیرد و قبل از استفاده از اقدامات قهری و کیفری در راستای صیانت از آزادی عقیده و اظهار آن، از این تدابیر بهره برد و در جامعه پیاده‌سازی نمود و نباید غفلت کرد که سخن از تدابیر پیشگیرانه به منزله حذف اقدامات قهری و کیفری نیست و از مجازات به عنوان آخرین اقدام برای کسانی که به تدابیر پیشگیرانه بی‌توجهی کرده و راه انحرافی خود را طی می‌کنند، نمی‌توان تردید کرد.

منابع

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

۱. ابن ابی الحدید (۱۳۷۸ق). شرح نهج البلاغه. تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم. قم: نشر اسماعیلیان، ج ۱۷.
۲. ابن فارس، احمد (بی تا). معجم مقائیس اللغه. تحقیق محمد هارون. قم: دارالکتب العلمیه، ج ۵.
۳. ابن منظور (۱۴۰۵ق). لسان العرب. قم: نشر ادب حوزه، ج ۲.
۴. اسحاقی، حسین (۱۳۸۲). آزادی بیان در اسلام. رواق اندیشه، شماره ۲۴.
۵. آمدی، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۰۷ق). غرر الحکم و درر الکلم. قم: دارالکتب الاسلامی، ج ۲.
۶. جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۰۷ق). تاج اللغه و صحاح العربیه. بیروت: دارالعام للملایین، ج ۲.
۷. حاجی ده آبدی، محمدعلی (۱۳۹۷). جرم شناسی کاربردی. قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی.
۸. حرانی، ابن شعبه (۱۳۸۴ق). تحف العقول. تصحیح علی اکبر غفاری. تهران: انتشارات کتابفروشی اسلامیة.
۹. حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۶ق). وسائل الشیعه. قم: موسسه آل البیت (ع)، ج ۱۷.
۱۰. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۲). لغت نامه. تصحیح محمد معین و جعفر شهیدی. تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ج ۲.
۱۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). المفردات فی غریب القرآن. تحقیق صفوان عدنان داوودی. بیروت: دارالقلم.
۱۲. سی، ولش براندون؛ پی، فارینگتون دیوید (۱۳۹۴). پیشگیری از جرم و سیاست عمومی. در: دانشنامه پیشگیری از جرم آکسفورد. به کوشش حمیدرضا نیکوکار؛ با دیباچه حسین نجفی ابرندآبادی. تهران: میزان.
۱۳. شیخ طوسی (۱۴۱۲ق). النهایه فی مجرد الفقه و الفتاوی. بیروت: دارالکتب العربیه.
۱۴. شیخ طوسی (۱۴۱۷ق). العده فی الاصول الفقه. قم: ستاره، ج ۲.
۱۵. صفا تاج، مجید (۱۳۸۳). آزادی اندیشه. تهران: انتشارات آرون.
۱۶. طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۴). تفسیر المیزان. ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی. قم: انتشارات اسلامی، چاپ پنجم، ج ۱۰، ۲.
۱۷. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی. تصحیح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی. تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم، ج ۱-۲.
۱۸. کیخا، نجمه؛ کثیری ماهوری، میترا (۱۳۹۹). نحوه مواجهه با مخالفان در قرآن. سیاست متعالیه، ۸(۲۹).
۱۹. گسن، ریمون (۱۳۷۰). جرم شناسی کاربردی. ترجمه مهدی کی نیا. تهران: چاپ علامه طباطبایی.
۲۰. لیثی واسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶). عیون الحکم و المواعظ. قم: دارالحدیث.

۲۱. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). بحار الانوار. مصحح جمعی از محققان. بیروت: موسسه الوفاء، ج ۷۵.
۲۲. مردانی نوکنده، محمدحسین (۱۳۹۴). سالم‌سازی جامعه از آلودگی‌های اخلاقی در حکایات قرآن. پژوهشنامه معارف قرآنی، دوره ۶، شماره ۲۲.
۲۳. مطهری، مرتضی (۱۳۹۰). فقه و حقوق (مجموعه آثار). قم: انتشارات صدرا، ج ۲، ۲۴، ۲۰.
۲۴. مطهری، مرتضی (۱۳۶۴). پیرامون جمهوری اسلامی ایران. تهران: انتشارات صدرا.
۲۵. معلوف، لویس (۱۳۸۶). المنجد. ترجمه محمد بندر ریگی. تهران: انتشارات ایران، ج ۲.
۲۶. موحدی ساوجی، محمدحسن (۱۳۹۷). مناسبات قرآنی. قم: نشر دانشگاه مفید.
۲۷. موحدی ساوجی، محمدحسن (۱۳۹۸). دین و جمهوریت. تهران: انتشارات سرایی.
۲۸. نجفی، محمدحسن (بی‌تا). جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام. بیروت: داراحیاء التراث العربی.

استناد به این مقاله

DOI: 10.22034/sm.2020.137216.1608

مصطفی حسینی کاشانی، سیدمحمد؛ حاجی ده‌آبادی، محمدعلی (۱۳۹۹). تدابیر پیشگیری اجتماعی اسلام در صیانت از آزادی عقیده و اظهار آن. سیاست متعالیه، ۸ (۳۰): ص ۶۷-۸۲.